

Nieuw Samengestelde Gezinnen, een onmogelijke opdracht of een nieuwe kans?

Karin Boersema

Sinds de jaren zestig van de vorige eeuw is het aantal echtscheidingen enorm gestegen. Dit hoge echtscheidingscijfer betekent echter niet dat de mensen het huwelijk hebben afgeschreven. Velen noemen een goede partnerrelatie nog steeds als één van de belangrijkste factoren voor geluk. Het is dan ook niet verwonderlijk dat veel mensen die alleen zijn komen te staan, opnieuw verlangen naar een relatie. Ik ken de cijfers van scheidingen en hertrouwen in christelijke gezinnen niet. Wel is het duidelijk dat we ook binnen de christelijke gemeenten hier mee te maken krijgen. Deze feitelijke werkelijkheid contrasteert met het evangelische ideaal van huwelijkstrouw, maar het roept tegelijk op om in die spanning tussen ideaal en werkelijkheid te staan. Om te zoeken naar wat een nieuw samengesteld gezin tot een liefdevol en goed functionerend gezin kan maken. De cijfers van een mislukt tweede huwelijk laten helaas overduidelijk zien dat het een illusie is te denken dat dit ‘vanzelf gaat’.

Lieve Vandemeulebroecke definieert een ‘nieuw samengesteld gezin’ als een gezin dat ontstaat door hertrouw of samenwonen van partners van wie één of beiden reeds kinderen heeft (hebben) uit een vorige relatie¹.

Dit is geen nieuw fenomeen. Het vormen van een nieuw gezin na het overlijden van één van de partners heeft altijd al bestaan. Nieuw is dat de meerderheid van de nieuw samengestelde gezinnen gevormd wordt na een echtscheiding. Naast de term ‘nieuw samengestelde gezinnen’ worden ook wel andere namen gebruikt om dit nieuwe gezin aan te duiden, zoals fusiegezin, hertrouwd gezin, patchworkgezin, stiefgezin.

Deze gezinnen kunnen onderling erg verschillen. Eén van de partners kan zijn of haar kind(eren) meenemen in het nieuwe gezin. Ook beide partners kunnen hun kinderen meebrengen en zij kunnen samen kinderen krijgen. Kinderen kunnen voltijds in het nieuwe gezin wonen, maar ook halftijds, dat wil zeggen beurtelings bij de vader en bij de moeder of enkel in het weekend. Het is duidelijk dat dit complexe relaties kan opleveren.

Een nieuw samengesteld gezin: een probleemgezin?

Een stiefgezin wordt al snel geassocieerd met problemen. In veel oren klinkt ‘*stiefgezin*’ ook niet zo prettig. Op de site van de Vlaamse kinder- en jeugdtelefoon zegt een kind: ‘*Dat woordje stief vind ik een beetje raar, een vuil woord*’. Het beeld dat we hebben gekregen van de stiefmoeder uit de sprookjes ‘Hans en Grietje’ en ‘Assepoester’ is ook niet bepaald bevorderlijk voor het imago van een stiefouder.

Maar is een nieuw samengesteld gezin ook een probleemgezin?

James Bray en John Kelly, 2 Amerikaans psychologen, deden 10 jaar lang onderzoek naar dit relatief nieuwe fenomeen ‘nieuw samengesteld gezin’. In de 10 jaar van het onderzoek volgden ze honderd gezinnen. In veel van deze nieuw samengestelde gezinnen bleken grote spanningen te zijn. Uiteindelijk eindigden 60% van deze gezinnen weer in een scheiding. Het risico op mislukken bleek vooral de eerste twee jaar erg groot. Marc Janssens van de Opvoedingswinkel te Genk bevestigt dat nieuw samengestelde gezinnen vaak mislukken, ongeveer twee op drie gaan weer uit elkaarⁱⁱ. Een triest gegeven wat uiteraard enorm veel

verdriet met zich mee brengt, voor de partners, maar misschien nog meer voor hun kinderen. Door de eerste scheiding hebben de kinderen al geleerd dat een huwelijk niet blijvend is, dat een thuis nooit stabiel is en dat je de mensen van wie je houdt niet kunt vertrouwenⁱⁱⁱ. Deze ervaring wordt door de tweede scheiding nog eens bekrachtigd. Diverse onderzoeken die gekeken hebben naar de gevolgen van een scheiding voor de kinderen laten zien dat veel van deze kinderen zich emotioneel minder goed voelen, vaker probleemgedrag stellen en gemiddeld minder goede schoolresultaten halen.

De eerste vraag die Bray en Kelly zich bij hun onderzoek stelden was: ‘wat maakt het moderne stiefgezin zo kwetsbaar?’ En daaraan gekoppeld de vraag: ‘Waarom lukt het de één niet en de ander wel om een goed functionerend gezin op te bouwen?’ Omdat we als christenen het ideaal van het huwelijk ‘tot de dood ons scheidt’ nastreven is het goed om met deze vragen bezig te zijn. Juist omdat dit ideaal zo hoog is, is het, ter wille van de haalbaarheid, nodig om te vertrekken vanuit de realiteit. Om zo te kunnen staan in de spanning tussen ideaal en werkelijkheid, de spanning tussen droom en realiteit.

Bray en Kelly ontdekten een aantal risicofactoren voor een nieuw samengesteld gezin. Risicofactoren die al snel een valkuil kunnen worden. Zo verwachten veel echtparen dat het nieuwe stiefgezin al vanaf het begin zal functioneren als een kerngezin. Met kerngezin wordt het eerste gezin aangeduid, het gezin waar de ouders van de kinderen beide de biologische ouders zijn. Maar dat blijkt helaas altijd een illusie, een stiefgezin *is* geen kerngezin. Het vanzelfsprekende wij-denken van een kerngezin is nu eenmaal veel moeilijker in een nieuw samengesteld gezin. In een kerngezin kun je duidelijk een grens trekken om ‘ons gezin’, maar in een nieuw samengesteld gezin is die grens veel poreuzer, wie zijn precies ‘wij’? De kinderen horen niet enkel in het nieuw samengesteld gezin, maar maken ook deel uit van het gezin van de ex-partner. Ook al is een huwelijk geëindigd, ouderschap eindigt nooit. En zo heb je ook te maken met (het gezin van) de biologische vader of moeder. En ook het aantal grootouders kan verdubbelen.

Bray en Kelly vonden in hun onderzoek dat de meeste gezinnen na een tijdje wel in staat waren deze illusie op te geven. Een uitzondering hierop vormde het gezinstype wat zij het ‘romantische gezin’ noemden. Het romantische gezin blijft het ideaalbeeld van het kerngezin vast te houden. De partners hebben vaak heel hoge verwachtingen en hopen dikwijls dat dit tweede huwelijk het verdriet van het ongelukkige huwelijk goed zal maken. Voor hun gevoel zijn ze pas een ‘echt gezin’ als ze zich ook gedragen als een kerngezin. Dit maakt het echter moeilijk om op een goede manier om te kunnen gaan met stiefkinderen en voormalige huwelijkspartners. In het romantische gezin worden problemen doorgaans niet besproken maar bedekt met de mantel van de liefde. Romantici hebben er ook vaak moeite mee om eerlijk te zijn over hun gevoelens, soms omdat dit indruist tegen hun ideeën, soms omdat sommige gevoelens taboe zijn. De meeste mislukkingen komen helaas in dit gezinstype voor.

De tweede verwachting die ook irreëel blijkt te zijn, is de verwachting dat de stiefouder direct een ‘insider’ is. Dat wil zeggen dat de stiefouder verwacht dat hij of zij emotioneel gezien direct op voet van gelijkheid met de andere gezinsleden aan het leven in het nieuwe gezin zal beginnen. Omdat de kinderen bij een scheiding vaak aan de moeder worden toegewezen is het meestal de stiefvader die de cultuur van de moeder en haar kinderen binnenkomt. Als hij verwacht dat de andere gezinsleden hun hart even gemakkelijk voor hem zullen openstellen als voor elkaar en dat hij zich in zijn gezin net zo thuis zal voelen als zij, komt hij bedrogen uit. In de praktijk blijkt hij in eerste instantie de ‘outsider’ te zijn of zoals Bram Vermeulen zingt de ‘vreemde eend in de bijt’:

Vreemde eend in de bijt
Ik hoef geen koffie op bed op zondagmorgen.
Ik weet nog niet hoe dat hier gaat.
Ze hoeven niet precies te doen wat ik ze vraag.
Waar bemoei ik me ook mee? Het geeft niet.
En het maakt niet uit dat ze geen antwoord willen geven,
En zeker niet aan die meneer, dat ben ik dus.

Dat laatste zinnetje ‘en zeker niet aan die meneer...’, legt meteen de volgende valkuil bloot. Het irreële verlangen om niet zomaar een ‘meneer’ te zijn maar om geaccepteerd te worden als stiefouder. De teleurstelling kan groot zijn als de kinderen de stiefouder helemaal niet blijken te accepteren maar juist gaan rebelleren. Dat ze subtiel of soms ook grof laten weten dat hij of zij de ‘outsider’ is. Zoals bijvoorbeeld de tienjarige Hanna die de kamer binnenkomt op zoek naar mama. Maar mama is er niet en Hanna pakt vervolgens de telefoon om haar biologische vader te vragen of ze naar de film mag. Haar stiefvader zit al die tijd in de kamer.

Naast het gevoel van buitengesloten te zijn, ervaren veel outsiders ook een gevoel van machteloosheid. Ze doen hun best om contact te leggen met het kind, maar het kind negeert hen. Ondanks tv-programma’s waarin kinderen op zoek gaan naar een geschikte partner voor hun moeder of vader blijken de meeste kinderen niet te zitten wachten op een nieuwe vader of moeder. Ze hebben immers al twee ouders. En veel kinderen dromen en fantaseren nog heel lang, en vaak tegen beter weten in, dat het toch nog goed zal komen tussen papa en mama. Een nieuwe partner symboliseert dan juist de breuk.

Zo schreeuwt dochter Anna het in de film *Stepmom* uit: “niemand vroeg me hoe ik de scheiding vond, of ik een nieuwe moeder wilde en of ik haar wel aardig vond”.

Kinderen hebben het ook vaak moeilijk omdat ze niet begrijpen waarom de scheiding nodig was. Zij houden immers van papa én van mama. Veel kinderen denken dan ook dat zij de schuld zijn dat hun ouders gescheiden zijn. Zoals een meisje zei: ‘ik mocht van mama niet snoepen, maar kreeg van papa een lekstok en toen zijn ze gescheiden’. Het is daarom ook goed om de kinderen, op hun niveau, uit te leggen waarom papa en mama gescheiden zijn. Terwijl een nieuwe relatie voor de ouders vooral emotionele winst betekent, is dit voor de kinderen juist de definitieve breuk met het oude gezin en dus verlies.

Door de komst van een stiefouder ervaren kinderen al heel snel een loyaliteitsprobleem. Ze willen de stiefouder wel lief vinden, maar hoe moet dat dan met hun echte ouder? Zie bijvoorbeeld het gesprekje tussen de kleine Ben en zijn moeder in de film *Stepmom*:

Ben: 'ik vind haar knap'

Moeder: 'Ja, als je van grote tanden houdt'

Ben: 'Mama'

Moeder: 'ja?'

Ben: 'Als je wilt dat ik 'r haat, dan doe ik dat.'

Ben ervaart een duidelijk loyaliteitsprobleem, hij wil wel van zijn stiefmoeder houden, maar hij wil ook dat zijn mama hem hiervoor de toestemming geeft.

Een andere valkuil is dat het echtpaar verzuimt afspraken te maken over de rol die de stiefouder zal innemen en welk gezag hij of zij heeft.

Uit het dagboek van de 12-jarige Thomas^{iv}: “ik had vergeten mijn fiets binnen te zetten. Mama zei dat ik de fiets meteen binnen moest zetten. Ik zei dat ik dat later wel zou doen, na het tv-programma dat nog even zou duren. Gewoonlijk vindt mama het goed dat ik het tv-

programma eerst afkijk. Maar toen vroeg Marc (de nieuwe vriend van mama) of ik wel goed gehoord had dat ik mijn fiets 'meteen' moest binnenzetten.

Ik werd in één keer heel erg boos. Ik vroeg Marc of hij denkt dat hij iets over mij te zeggen heeft, of hij denkt dat hij mijn vader is. Ik zei dat ik vind dat ik alleen naar mijn vader moet luisteren! Marc antwoordde mij dat ik dat verkeerd zie.

Toen zei mama ook nog dat ik niet zo brutaal mag zijn, dat ik ook naar Marc moet luisteren. Dat maakte me helemaal boos en verdrietig. Ik voelde me door mama helemaal verraden."

Dit fragment laat de veelheid aan verwarde gevoelens zien bij Thomas. En veel moeders in nieuw samengestelde gezinnen zullen zich herkennen in het gevoel steeds partij te moeten kiezen tussen hun partner en hun kind. Vaak een verscheurend gevoel.

Een aantal vuistregels:

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat het vormen van een nieuw samengesteld gezin niet een eenvoudige opgave is. Hoewel de aanwezigheid van kinderen het juist moeilijk kan maken om tot een gezond functionerend gezin te komen, is het vooral voor hen ook zo de moeite waard. Het kennen van de risicofactoren kan helpen om te voorkomen dat je, als nieuw samengesteld gezin ook daadwerkelijk in de valkuil valt. Een paar vuistregels:

Geef het verleden een plaats: er zijn koppels die vertrekken van een heel idealistisch beeld: we vormen een nieuw gezin en laten het verleden ver achter ons. Je neemt echter altijd dingen mee uit het vorige huwelijk. Niet alleen na een overlijden van een partner maar ook na een scheiding is er tijd en ruimte nodig om te kunnen rouwen. Tijd om ook heel bewust de vraag te kunnen stellen wat er mis is gegaan. Voor je aan een nieuwe relatie kunt beginnen zal het verdriet, de pijn en de woede voldoende verwerkt moeten zijn. In plaats van het verleden te vergeten, geef je op deze manier het verleden een plaats.

Neem afstand van irreële verwachtingen: Een stiefgezin is nooit een kerngezin. Volgens de Amerikaanse onderzoekster Patricia Papernow duurt het gemiddeld liefst 7 jaar voor het stiefgezin ook echt een gezin kan vormen. De eerste 2 jaar zijn *altijd* bewogen.

Yola Thienpoint, begeleidster van nieuw samengestelde gezinnen, vergelijkt het vormen van een nieuw samengesteld gezin met de fusie tussen twee bedrijven: "*Wanneer werknemers met een verschillende voorgeschiedenis, andere regels en cultuur moeten samenwerken, geeft dat in het begin ook spanningen. Tot men er in slaagt een nieuwe, gezamenlijke cultuur te vinden, maar dat vraagt veel tijd en boterhammen. Nu en dan een ruggensteuntje is geen overbodige luxe*".

In een kerngezin zijn de partners vaak al een tijd samen voor er kinderen komen. Wanneer het eerste kind wordt geboren is er al een begin gemaakt met het vormen van een eigen gezinscultuur. Een cultuur die steeds verder vorm krijgt als de kinderen ouder worden. Hoe worden de verjaardagen gevierd en hoe kerst? Hoe gaan we op vakantie, wat zijn onze tafelmanieren? In een nieuw samengesteld gezin komen twee culturen bij elkaar met de uitdaging om een nieuwe, voor dit gezin passende gezinscultuur te vormen. Kinderen hebben het in het begin vaak moeilijk in een stiefgezin. Dit kan het gezinsleven erg onder druk zetten. Kinderen die zich ongelukkig voelen reageren hun gevoelens vaak op een negatieve manier af. Gezamenlijke maaltijden en uitstapjes kunnen een mijnenveld zijn, één verkeerde stap en de bom ontploft. Dit vraagt van een echtpaar veel incasserings- en relativiseringsvermogen.

Nieuw samengestelde gezinnen hebben de morele en praktische steun van hun omgeving dan ook zeker nodig. Ook de kerkelijke gemeente kan deze gezinnen het noodzakelijke ruggensteuntje geven wanneer dit nodig is.

Ontwikkel een methode om de stiefouder in het gezin te integreren.

Bespreek met elkaar welke rol de stiefouder inneemt. Verwacht niet dat dit vanzelf wel zal gaan. Veel mannen nemen te vroeg in het huwelijk een actieve ouderrol op zich. Vaak worden ze daar ook in gestimuleerd door de moeder. Dit wordt wel het ‘goede-vadersyndroom’ genoemd. De vaders die eraan lijden zijn begrijpelijkerwijs vaak gekwetst en verbijsterd als blijkt dat ze toch niet worden geaccepteerd als vader. Nu doen ze zo hun best om zich als een echte vader te gedragen: ze geven het kind tijd, aandacht, leiding en hulp en als dank voor hun moeite worden ze soms subtiel tot openlijk afgewezen. De meeste kinderen blijken echter in de eerste jaren van het leven in het stiefgezin er psychologisch niet aan toe te zijn om meer intimiteit en gezag van een stiefvader te accepteren dan van een ‘intieme buitenstaander’. Het kind wil namelijk geen nieuwe vader, het heeft er al één.

Uit het onderzoek van Bray en Kelly bleek dat in veel nieuwe stiefgezinnen het kind negatief reageerde op een stiefvader omdat het zich niet op zijn of haar gemak voelde bij het soort affectie dat hij schonk. Voor veel mannen is affectie lichamelijk –omhelzingen, kussen en andere vormen van aanraken- maar voor veel kinderen is affectie verbaal en bestaat uit complimenten en vriendelijke conversatie.

De tweede stap die een echtpaar moet nemen is te beslissen welk gezag de stiefouder heeft. Welke beslissingen mag de stiefouder nemen ten aanzien van de kinderen, welke niet. De stiefvader kan nooit direct de vaderrol op zich nemen. Hij zal, zeker in eerste instantie maar vaak ook voor altijd, zijn rol moeten weten te beperken tot die van de ‘toezichhoudende coach’. In de brochure *Hallo, met Jansens-Peters-Desmet*, een uitgave van de Kinder- en jongerentelefoon Vlaanderen, zegt een kind: ‘Mijn stiefouder doet het zeer goed, het is bijna familie’. Dit kind is duidelijk positief over zijn stiefouder, maar echt familie, nee dat wordt de stiefouder niet, het blijft ‘bijna familie’. Stiefouders worden zelden ‘echt familie’ om de eenvoudige reden dat het kind in zijn beleving al ouders heeft. Bovendien voelt het accepteren van een stiefouder voor een kind als verraad tegenover de andere ouder. Dit kan het kind in een groot loyaliteitsconflict brengen. Zelfs al was de ouder in het verleden geen goede ouder, het was wel *hun* ouder met wie ze een bloedband hebben.

Vorm een sterke huwelijksband: de mate van huwelijksbevrediging bepaalt bijna altijd de stabiliteit van een stiefgezin. De vorming van een sterke huwelijksband is dan ook één van de belangrijkste taken voor alle stiefgezinnen. Deze band fungeert als het fundament van het stiefgezin en vergemakkelijkt andere aspecten van het leven in een stiefgezin, zoals het functioneren van de ouders, het ontwikkelen van regels en het definiëren van rollen binnen het gezin. Terwijl tevredenheid in het huwelijk er voor zorgt dat je goed en tolerant met de normale verwarring en conflicten om kunt gaan, zorgt ontevredenheid met je huwelijk er voor dat de tolerantie voor conflicten enorm afneemt en daarmee tevens je vermogen om problemen op te lossen.

Patricia Papernow beschrijft de kenmerken die een huwelijk bevredigend maken. Deze kenmerken, die zij het *middengebied* van een huwelijk noemt, zijn: gedeelde waarden, gedeelde rituelen en gestes, een gemeenschappelijke manier om problemen op te lossen, een overeenkomstige kijk op de wereld en de bereidheid tot kleine dagelijkse opofferingen die erop duidt dat iemand ‘we’ boven ‘ik’ stelt. Het spreekt voor zich dat dit naast de bereidheid ook investering in tijd en in energie van beide partners vraagt.

Laat kinderen loyaal blijven

Het is in verreweg de meeste gevallen goed voor een kind om contact te blijven houden met de biologische ouder. Laat kinderen ook loyaal kunnen blijven aan hun ouders. Contact met een ex-huwelijkspartner is vaak moeilijk, hier ligt nog vaak veel verdriet, woede en frustratie. Maar voor het kind is het verscheurend als ouders op een destructieve manier ruzie maken. Probeer afspraken te maken over opvoedingszaken. Ook al ben je het mogelijk in veel dingen niet met elkaar eens, respecteer elkaars waarden en regels. Vraag bijvoorbeeld welke films het kind mag zien, hoe laat het naar bed moet. Als in jouw gezin andere regels gelden ten aanzien

van bijvoorbeeld filmgebruik of bedtijd, leg dan uit dat dit hoort bij de regels in jouw huis, maar bekritiseer de afwezige ouder niet. Kritiek op de biologische ouder voelt voor een kind als een persoonlijke afwijzing, dat doet zeer.

Blijf praten met elkaar. Neem afstand van de romantische gedachte dat van elkaar houden automatisch inhoudt dat je elkaars noden en behoeften aanvoelt. Dit werkt niet in een kerngezin en nog veel minder in een nieuw samengesteld gezin. Je zult elkaar steeds moeten uitleggen hoe je je voelt en waar je verwachtingen liggen. Dit is lang niet altijd eenvoudig, maar wel de moeite waard om te proberen. Want met een 'ik voel me zo ongelukkig' kom je niet veel verder en de ander kan er ook niet veel mee. Probeer onder woorden te brengen waarom je je ongelukkig voelt en wat dat betekent voor je. Houdt dat in dat je boos bent, of bang? Wees vooral eerlijk over gevoelens. Gevoelens als jaloezie en wrok komen nu eenmaal veel voor. Jaloezie omdat de partner veel meer aandacht heeft voor het kind dan voor jou. Wrok omdat je zo veel betaalt voor je stiefkind, je rijdt het overal naar toe en nu stelt ze je aan haar juf voor als 'de man van mijn moeder..', ben je alleen dat? Erken dat dit pijn doet. Gevoelens als wrok of pijn gaan namelijk nooit weg door ze te ontkennen. Herkennen en erkennen van dergelijke gevoelens opent de mogelijkheid om er mee om te kunnen gaan. De mantel der liefde is vaak nodig maar mag nooit dienen als een vloerkleed waar het vuil onder verstopt wordt.

Overbelasting en stress kunnen ervoor zorgen dat je communicatievaardigheden en je vermogen om conflicten op te lossen ernstig verminderen. De wetenschap dat dit, zeker de eerste twee jaren heel gewoon is, kan al wat spanning weg nemen. Gebruik ook humor. Humor heeft een geweldig relativerend vermogen en kan weer voor een stukje ontspanning zorgen. En bedenk ook dat niet alle problemen in een stiefgezin terug zijn te brengen tot het feit dat het om een stiefgezin gaat. Elk gezin met tieners heeft zo zijn problemen. En elke ouder wordt soms dol van jengelende kinderen.

Zoek op tijd hulp. Het is de moeite waard.

Zoek op tijd hulp. Dat kan zijn in de vorm van opvoedings- of relatieondersteuning of in een zelfhulpgroep. Ook al zijn de eerste jaren meestal moeilijk, veel stiefgezinnen lukt het na verloop van tijd heel goed om een warm, liefdevol en goed functionerend gezin te worden. En ook al zijn de relaties complexer, ook in een stiefgezin kunnen hechte banden ontstaan. Door de complexe relaties wordt het echtpaar gedwongen om heel bewust met relaties om te gaan, om te werken aan relatiebekwaamheid en om kinderen niet vanzelfsprekend als een persoonlijk bezit te beschouwen. Dit zijn weliswaar uitdagingen waar elk gezin voor staat maar in een nieuw samengesteld gezin kun je niet anders dan deze uitdagingen oppakken. Dit kan, zeker na verloop van tijd, ook heel waardevols opleveren. Bovendien ontdekten de psychologen Bray en Kelly in hun onderzoek dat een liefdevol, goed functionerend stiefgezin ertoe kan bijdragen dat het emotionele en psychische welzijn van kinderen kan worden hersteld. Door een voorbeeld te geven hoe conflicten ook op een goede manier kunnen worden opgelost kunnen de kinderen weer vertrouwen krijgen in de haalbaarheid van een waardevolle en betrouwbare huwelijksrelatie.

ⁱ L.Vandemeulebroecke *Gezinspedagogiek deel I* p.175

ⁱⁱ in Kaat Schaubroeck *Bijna Familie, over nieuw samengestelde gezinnen* p.233

ⁱⁱⁱ stiefouders hebben bij een scheiding juridisch geen enkel recht ten aanzien van hun stiefkinderen. In veel gevallen ‘verdwijnt’ een stiefvader of –moeder na een scheiding dan ook uit het leven van het kind.

^{iv} Ludo Driesen *Kinderen en echtscheiding* p.140,141

literatuur

James Bray & John Kelly 1999 *Stiefouders en stiefkinderen, de valkuilen en de oplossingen* Forum, Amsterdam

Ludo Driesen 2002 *Kinderen en echtscheiding, lees- en werkboek voor echtscheidingskinderen, ouders en begeleiders* Garant, Leuven, Apeldoorn

Kaat Schaubroeck 2005 *Bijna Familie* Standaard Uitgeverij, Antwerpen

Edward Teyber 2001 *Kind van gescheiden ouders, kind van de rekening?* Ambo, Antwerpen

Lieve Vandemeulebroecke 1999 ‘De opvoedings situatie in nieuw samengestelde gezinnen’ in *Gezinspedagogiek deel I* Garant, Leuven, Apeldoorn